

Наталія ЦІЩИК

Ї ДІ АЕАІ Е ЕТІ І ЕАЕНІ І - І ОІ ЕЕ ООІ ЕОІ І ОААІ І В
 АІ І АОІ ²О АІ НІ І ААДНДА А ОЕДАІ ²

Охарактеризовано основні підходи до оцінки стану домашніх господарств. Досліджено проблеми здійснення комплексного аналізу функціонування вітчизняних домогосподарств. Обґрунтовано напрямки вдосконалення методів оцінки розвитку домогосподарств в Україні.

The main approaches to assessment of households state is characterized. The problem of accomplishment of domestic households functioning complex analysis is investigated. The trends of improving the methods of assessment of households development in Ukraine is grounded.

Домогосподарства відіграють значну роль у функціонуванні економічної системи та у соціально-економічному розвитку країни, виконуючи низку важливих функцій, а саме: формування споживчого попиту, здійснення заощаджень та інвестицій, виробництво благ та надання послуг, відтворення робочої сили та людського капіталу, проте, належать до найменш досліджених суб'єктів національної економіки. Вищезазначене визначає актуальність проведення аналітичної оцінки домашніх господарств як однієї з найважливіших складових усієї економічної системи, зумовлює об'єктивну необхідність вивчення проблем їх функціонування та тенденцій розвитку.

Домогосподарства та окремі аспекти їх функціонування досліджували представники різних течій економічної науки – К. Блюхер, Дж. М. Кейнс, Ф. Кене, Дж. Колдуел, Т. Мальтус, К. Маркс, А. Маршал, А. Пігу, Д. Рікардо, П. Самуельсон, Є. Слуцький, А. Сміт, М. Туган-Барановський та ін. Ринкові перетворення не лише зумовили структурні зрушення у секторі домашніх господарств, висунули нові вимоги до їх економічної поведінки, розширили сферу діяльності, до певної міри активізували виконання домогосподарствами властивих їм функцій, але й змінили соціально-економічні умови функціонування. Це зумовило посилення уваги до вивчення домашніх господарств. Дослідженням даної проблематики займаються вітчизняні науковці І. Боднар, С. Злупко, Е. Лібанова, М. Литвак, В. Мандибура, І. Осипова, Ю. Саєнко, Н. Федірко, Л. Черенько та ін., а серед сучасних зарубіжних вчених – С. Барсукова, В. Жеребін, Н. Манохіна, А. Олейник, В. Радаєв, А. Романов, А. Сурінов, Дж. Скас, С. Тютюнникова, К. Чабану та ін. У наукових працях цих дослідників висвітлені важливі теоретичні, методологічні та практичні аспекти функціонування сектора домашніх господарств, які стосуються структури доходів, витрат та заощаджень домогосподарств, якості та рівня життя населення, споживчого попиту, тенденцій розвитку домогосподарств у перехідній економіці. Проте у сучасній економічній літературі усе ще відсутні якісна аналітична оцінка стану та тенденцій розвитку домашніх господарств, комплексні дослідження функціонування та ролі домогосподарств у економічній системі ринкового типу, адже багатогранність об'єкта, зумовлює необхідність різностороннього підходу до його вивчення.

Метою статті є визначення суті та інструментарію комплексного макро- та мікроекономічного аналізу функціонування домашніх господарств, вивчення проблем здійснення оцінки стану та розвитку домогосподарств України.

Домогосподарство слід розглядати на мікро- та макрорівні, оскільки виходячи із результатів лише одного рівня аналізу, як вірно зазначають В. Жеребін та А. Романов, поведінку і значення функціонування домогосподарства зрозуміти та пояснити досить проблематично [1, с. 345–346]. Мікроекономічний аналіз відслідковує діяльність домогосподарства як окремої інституції, тобто як економічного агента, і вивчає його економічну активність, стан, потенціал, економічну поведінку та причинно-наслідкові зв'язки, що її зумовлюють. Суть макроекономічного дослідження домашніх господарств полягає у вивченні домогосподарств як сукупності інституцій, їх взаємодії з іншими секторами економіки та впливу на економіку в цілому, виходячи з того, що домогосподарства виступають постачальниками робочої сили для економіки і є самостійними виробниками продукції.

Зарубіжна наука та статистика останніх років, які досягли на даному етапі більшого розвитку, аніж вітчизняні, використовують досвід та традиції аналізу стану домогосподарства як основної соціально-економічної складової суспільства і визначають домогосподарство як один з найважливіших і наймасовіших суб'єктів економічної системи та оцінюють його не тільки на мікро-, та макрорівні, а також і на мезорівні. Це пов'язано з розвиненістю ринкової економіки та з багаторічним досвідом використання статистичного відображення і обліку макроекономічних процесів як основного інструменту у системі національних рахунків. Розгляд домашніх господарств у якості суб'єктів економіки в зарубіжних країнах з розвинутою ринковою системою здійснюється не тільки в рамках спеціальних статистичних досліджень, але і як вихідна база і основна ланка більшості загальностатистичних національних і міжнародних видань.

Вітчизняна статистика на сьогодні представлена лише вибірковою системою показників, що характеризують розвиток домашніх господарств. Для висвітлення стану матеріального добробуту домогосподарств, аналізу структури їх доходів, а також основних статей витрат та напрямків використання ресурсів, до системи показників рівня життя домогосподарства включені: доходи і ресурси домогосподарства (грошові доходи, негрошові доходи, загальні доходи, сукупні доходи), витрати домогосподарства (споживчі грошові витрати, неспоживчі витрати, грошові витрати). Для більш точної характеристики реального стану домогосподарств, адекватного відображення рівня розвитку різних їх груп, диференціації населення за рівнем матеріального добробуту та нерівності розподілу доходів (витрат) в окремих групах населення використовують наступні показники та коефіцієнти: розподіл доходів за децильними групами домогосподарств, прожитковий мінімум, чисельність домогосподарств з рівнем середньодушових доходів нижче прожиткового мінімуму, децильний коефіцієнт фондів, квітний коефіцієнт фондів тощо. Джерелами інформації про економічну ситуацію національних домогосподарств виступають: показники бюджетних досліджень, дані Держкомстату, дані загальних комплексних соціально-економічних та спеціальних досліджень, які наводяться Держкомстатом та іншими організаціями, дані, отримані в результаті соціологічних опитувань та досліджень, дані перепису населення. Проте основними показниками є дані бюджетної статистики, адже результати обстеження домогосподарств дозволяють дослідити в рамках домогосподарства джерела та структуру доходів населення, структуру витрат, умови життя, зайнятість населення, стан здоров'я тощо.

Початком проведення оцінки стану домогосподарств можна вважати другу половину XIX ст. У цей час розпочали збиратись дані, які характеризували стан сільських господарств, кустарного виробництва, прибутковості земель. Проте вони не були систематичними. Регулярні ж обстеження, які дозволяли дослідити динаміку економічних змін окремих домогосподарств, розпочалися у середині 1920-х рр. Перше обстеження бюджетів сімей робітників та службовців в Україні було здійснене у лютому 1920 р. Тоді було обстежено 536 бюджетів, що склало 2,6% від сімей робітників Харкова, та 87 бюджетів сімей службовців, що становило лише 1% від загальної кількості харківських сімей службовців [2, с. 5]. Друге, проте теж не масштабне дослідження, було проведене серед лише десяти сімей, а наступне, яке відбулося в липні 1922 р. на Донбасі, включало 571 сім'ю [2, с. 6].

Сучасні принципи організації та проведення обстежень почали впроваджуватись на початку 50-х рр. минулого століття, об'єми вибірки зростали до масштабів країни, республік, країв, областей, автономних утворень. У цей період виникає і ще один вид досліджень – обстеження бюджетів колгоспників, головна особливість яких була у тому, що доходна частина бюджету мала два джерела: роботу в колгоспі та особисте підсобне господарство. Цей принцип побудови вибірки в Україні був незмінним до 1998 р.

Перехід України на міжнародні принципи обліку та статистики вимагав проведення спостережень відповідно до міжнародних стандартів. Тому, враховуючи назрілі проблеми проведення бюджетних обстежень сімей та економічної активності населення, Держкомстатом України у 1998 р. було запропоновано нову систему обстежень бюджетів. Вона складається з трьох ступенів, тобто було здійснено перехід до територіальної вибірки, де на першому та другому ступенях обиралися територія, а на третьому здійснювався систематичний відбір. Таким чином могло бути обране кожне неінституційне господарство. Комплексний підхід до оцінок життєдіяльності домогосподарств на основі об'єктивних та суб'єктивних критеріїв – вибіркоче обстеження умов життя домогосподарств – був започаткований органами державної статистики на постійній основі в 1999 р.

Крім цих змін, були розроблені та впроваджені принципово нові порядок опитування та інструментарій, з урахуванням рекомендацій експертів. Згідно рекомендацій Держкомстату в методології таких

обстежень передбачені [3]: алгоритм формування сукупності одиниць спостереження; процедура та алгоритм обрахунку показників та точності отриманих результатів; алгоритм розрахунку показників доходів та витрат домогосподарства; алгоритм формування агрегованих показників. Вибіркове обстеження здійснюється шляхом планування та реалізації взаємопов'язаних програмно-методологічних, організаційних та економічних етапів, а саме [4, с. 15–23]: визначення мети обстеження, об'єкта та одиниці спостереження; розробка програми етапів спостереження; розробка дизайну вибірки; визначення необхідного обсягу матеріальних та фінансових ресурсів; формування вибірки та контролю її побудови; проведення польового етапу обстеження; контроль якості роботи статистиків з проведення вибіркових обстежень домашніх господарств; обробка результатів вибіркового обстеження та їх розповсюдження на генеральну сукупність; аналіз даних, публікація та поширення результатів. Отже, основна система проведення обстежень умов життя домогосподарств відповідає міжнародним стандартам та дозволяє отримати дані, придатні для міжнародних співставлень.

Проте при об'єднанні даних нерідко виникають певні проблеми. Результати спостережень, які необхідно об'єднати: отримані на основі різних методологічних принципів або за різні проміжки часу; дані, що об'єднуються, характеризують різні статистичні одиниці (наприклад, одиниця перепису, реєстру чи вибіркового обстеження населення – особа, а вибіркового обстеження домашніх господарств – домогосподарство); дані характеризують різні генеральні сукупності (наприклад, результати обстеження робочої сили – сукупність осіб працездатного віку, обстеження сільськогосподарської діяльності домогосподарств – сукупність домогосподарств, які володіють земельними ділянками, реєстр платників податків – сукупність осіб, як можуть сплачувати податки); дані відповідають різним рівням агрегації.

На макроекономічному рівні вивчення домогосподарств можливе через систему національних рахунків (СНР). СНР – це система статистичних показників, які відображають рух доходів чи доданої вартості через усі стадії виробничого циклу: виробництво, розподіл, перерозподіл і кінцеве використання. Концептуальною основою СНР є теорія факторів виробництва та економічного циклу. Використання СНР дозволяє розрахувати вартісну структуру ВВП та інших макроекономічних показників і моделювати рух вартості між секторами економіки за стадіями виробництва [5, с. 69]. Згідно з СНР інституційні одиниці, які входять до складу сектору домашніх господарств, беруть участь у виробництві, надають свою робочу силу та купують товари та послуги на ринку. Домогосподарства також виступають як власники дрібних некорпоративних підприємств, які виробляють товари і послуги та постачають їх на ринок, а частково і самі їх споживають. Фінансовим результатом діяльності некорпоративних підприємств є змішаний дохід, який включає оплату праці та прибуток. До сектора домогосподарств у системі СНР включають некорпоративні організації у зв'язку з тим, що відокремити доходи і видатки цих підприємств від доходів та видатків їх власників практично неможливо. Одним з основних напрямків аналізу сектора домогосподарств за допомогою СНР є вивчення його фінансових потоків, процесу формування доходів, їх структури, динаміки, використання. Розрахунки цих показників виконуються за допомогою спеціальних рахунків, які ведуться з 1992 р.

У перспективі у СНР варто передбачити представлення усіх основних індикаторів розвитку і функціонування домогосподарств по групах, які будуть формуватися відповідно до соціального становища. Таким чином, перехід до практики використання СНР дає підґрунтя для формування належної аналітичної та інституційної бази розвитку сектора домашніх господарств та формування адекватної обраній моделі економіки організаційно-економічного механізму цього розвитку.

Особливість функціонування домогосподарств полягає у тому, що їх виробнича та економічна діяльність здійснюється здебільшого в умовах необлікованої економіки, яка об'єднує приховану, неформальну і нелегальну економічну діяльність. Це ускладнює облік, аналіз і оцінку результатів економічної діяльності домогосподарств. Прихована економічна діяльність включає діяльність, яка може виконуватись практично у всіх економічних галузях і є законною, проте частково приховується з метою ухилення від оподаткування, сплати соціальних внесків та використання адміністративних зобов'язань, дотримання санітарних норм тощо.

Неформальна економічна діяльність – це діяльність, яка здійснюється переважно на законних підставах підприємствами, які належать окремим особам і домогосподарствам, які часто не оформлені у передбаченому порядку, базуються на неформальних відносинах між учасниками виробництва, виробляють товари і послуги повністю чи частково для власного споживання.

Нелегальна економічна діяльність – це діяльність, заборонена законом. Це, наприклад, виробництво і збут домогосподарствами наркотиків, проституція, контрабанда.

Згідно з рекомендаціями СНР усі вище перераховані види економічної діяльності повинні враховуватись у розрахунках економічних показників, адже у кожному з випадків здійснюється

діяльність, яка забезпечує економічну вигоду від виробництва товарів та послуг, що реалізуються на ринках, кінцевого споживання чи валового накопичення у власність домогосподарства, за винятком побутових послуг, які споживаються у середині самого домогосподарства.

Проте в умовах існування кількох видів економічної діяльності важливе значення має відмежування діяльності власне домашніх господарств від інших видів виробничої та економічної діяльності. Тому в якості раціонального способу виділення і виокремлення сукупності даних, які характеризують результати власного виробництва і економічної діяльності домогосподарств, використовується функціональний підхід [1]. Він передбачає розгляд таких економічних функцій як трудові та нетрудові функції.

Трудові виробничі функції включають [6, с. 55]: ведення особистих допоміжних господарств з метою задоволення власних потреб та отримання додаткового прибутку (в основному це садівництво, городництво, тваринництво, птахівництво тощо); індивідуально-трудова діяльність, яка здійснюється для виробництва продукції та послуг, які споживаються в межах домогосподарства; індивідуально-трудова та підприємницька діяльність, результати якої спрямовані на отримання грошових прибутків.

Під економічними нетрудовими функціями розуміють [6, с. 56]: сімейний лізинг, тобто здача в оренду земельних ділянок, будівель, автомобілів тощо; купівля цінних паперів (облігацій, акцій, сертифікатів); купівля-продаж валюти, вклади, позики готівки під процент.

Видокремлення доходів, які отримані в результаті власної виробничої діяльності домогосподарств, від доходів, які вони отримують від участі їх членів у зовнішніх виробничих та економічних процесах, є менш складним, ніж відмежування діяльності домогосподарств від неформальної та тіньової економіки.

Для зменшення кількості необлікованих видів діяльності та обсягу отриманих додаткових доходів, які частково зароблені за рахунок тіньової та неформальної економіки, передбачається використання саме функціонального підходу, де при обстеженні кожного домогосподарства з'ясовується, які з перерахованих функцій виконуються чи не виконуються і який додатковий чистий прибуток це їм приносить. Проте серйозним недоліком функціонального підходу є непостійність системи елементів інформаційного забезпечення обчислення показників власної виробничої та економічної діяльності домогосподарств (рубрикатори, дані, вихідні показники) та труднощі при отриманні цих даних при обстеженні населення.

Економічне становище і стан розвитку домогосподарств, доходно-розхідні потоки сектору найбільш повно на макро- та мезорівні можливо дослідити та проаналізувати за допомогою матриці соціальних рахунків (МСС) [7, с. 27]. Вони доповнюють СНР і залучають домогосподарства в процеси регулювання соціально-економічного розвитку. За допомогою МСС можна відобразити економічну ситуацію країни, економічний стан населення, провести детальний аналіз формування, розподілу і використання доходів домогосподарств, їх взаємини з іншими суб'єктами економічної системи. Для побудови матриці домогосподарства групують за ознаками [8, с. 234], основні з яких – територіальне розміщення (місто, село, регіон тощо), володіння активами (земля, споруди), розмір та склад домогосподарства, що дає можливість деталізувати доходи від трудової діяльності за кількома категоріями зайнятих з прив'язкою до доданої вартості по галузях економіки та взаємозалежність між структурою виробництва і попитом домогосподарств.

Таким чином, соціально-економічний стан вітчизняних домашніх господарств визначається на основі інформації, отриманої з різноманітних джерел – переписів населення, державних вибіркового обстежень, даних статистики праці, демографічної та соціальної статистики, статистики національних рахунків, адміністративних даних тощо. Зазначені джерела інформації є досить різноплановими, адже кожне з них відображає лише певні аспекти соціальних явищ, характеризується різною структурою інформації та періодичністю її актуалізації. Під час розрахунку показників дані важко узгодити, що призводить до суттєвого зниження ефективності наявної інформації.

Узагальнюючи викладене, зазначимо необхідність систематизації джерел інформації при вимірюванні соціально-економічних процесів, вдосконалення статистичної методології, яка базується на використанні методів об'єднання даних з різних джерел, покращення програм державних вибіркового обстежень домогосподарств (з дотриманням вимог оптимізації навантаження на респондентів) за рахунок введення "соціологічних модулів" з різноманітних актуальних питань, (наприклад, щодо можливостей доступу до якісних послуг освіти та охорони здоров'я, забезпечення повноцінного харчування, щодо структури витрат бюджету та ін.), що сприятиме підвищенню аналітичних можливостей цих інформаційних середовищ, надасть змогу поглибити факторний аналіз ситуації, дослідити проблеми окремих верств

населення, дозволить здійснювати всебічний моніторинг стану та тенденцій розвитку домогосподарств. Застосування комплексної системи різноманітних інформаційних середовищ, більш широке використання даних соціологічних опитувань та суб'єктивних оцінок, наданих громадянами-респондентами, удосконалення системи показників відповідно до змін у соціальній політиці, дасть можливість покращити інформаційно-аналітичну базу досліджень стану та тенденцій розвитку домашніх господарств, здійснювати всебічний моніторинг та забезпечить обґрунтований вибір пріоритетних напрямів соціального захисту населення, що дозволить сформувати ефективну соціально-економічну політику держави.

На сучасному етапі підвищення рівня життя населення, зменшення масштабів бідності та становлення середнього класу визнані пріоритетами внутрішньої політики України, що передбачає необхідність постійного удосконалення методів оцінки стану та тенденцій розвитку домогосподарств для створення ревалентного, достовірного, повного і своєчасного інформаційного забезпечення органів законодавчої та виконавчої влади, політичних і громадських організацій, наукових установ тощо.

Література

1. Жеребин В. М., Романов А. Н. *Уровень жизни населения*. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 592 с.
2. Гладун О. М. *Вибіркові обстеження домогосподарств в Україні: історичний аспект // Статистика України*. – 2007. – № 3. – С. 4–12.
3. *Сайт головного управління статистики України*. Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/metod_polog/sdg/page_4.htm
4. Герасименко С. С., Головач А. В., Еріна А. М. та ін. *Статистика: Підруч.* / За наук. ред. С. С. Герасименка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2000. – 467 с.
5. Суринов А. Е. *Доходы населения. Опыт количественных измерений*. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 432 с.
6. Манохина Н. В. *Домохозяйства как субъект экономических отношений / Саратовський гос. Соціально-економічний ун-т*. – Саратов: СГСЭУ, 2001. – 112 с.
7. *Projecting Methods for Integrating Population Variables into Development Planning / Module Three / Techniques for Preparing Projections of Households and other incomes*. – New-York. – UN, 1993. – 137 p.
8. *Национальное счетоводство: Учеб.* – 2-е изд. / Под ред. Б. И. Башкатова. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 608 с.
9. Латов Ю. В. *Эволюция исследований неформального сектора экономики за рубежом (научно-аналитический обзор)*. – М., 1999. – 40 с.
10. *Household Budget Surveys in the EU. Methodology and Recommendation for Harmonization*. – Eurostat, Luxemburg, 1997. – 123 p.